

Lale Allahverdiyeva

<https://orcid.org/0009-0000-7261-1888>

Great labourer, Azerbaijan National Academy of Sciences A. A. Bakykhanov Institute of History, Azerbaijan, allahverdiyevaL-95@mail.ru

Atf Künyesi | Citation Info

Allahverdiyeva, L. (2024). 19. yüzyılın İkinci Yarısında Erivan Şehirindeki Zanaatkar Birlikleri Hakkında. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (4), 2111-2119. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.694>

19. yüzyılın İkinci Yarısında Erivan Şehirindeki Zanaatkar Birlikleri Hakkında

Öz

Zanaatın gelişmesinde önemli faktörlerden biri de zanaatkar birlikleridir. Bu çalışmada Erivan şehrindeki zanaatkar birlikleri hakkında bilgi verilmektedir. Erivan'daki zanaatkar birliklerine esnaf (lonca) deniliyordu. Diğer Esnaf birliklerine nazaran Erivan esnaf birliklerine girmek, usta ünvanı kazanmak daha kolaydı. Bu çalışmada ayrıca esnafın yapısı ve faaliyetlerine ilişkin bilgiler de incelenmiştir. Erivan şehrinde esnaf birliklerine ustabaşılar bir yıllık süre için seçilmekteydi. Bu Esnaf birliklerinde her ustanın yaklaşık olarak bir kalfa ve bir çırağı bulunmaktadır. Herhangi bir sanatı öğrenen çırak, ancak esnaf genel kurulu kararının neticesinde terfi alabilmekteydi. Erivan şehrinde usta ünvanını kazanmak için çırağın herhangi bir nitelikli eser ortaya koyması gerekli değildi. Ayrıca üretim alanının özelliklerine bağlı olarak Erivan şehrinde zanaatkarlar özel sokaklarda, mahallelerde veya banliyölerde yaşarlardı. Bunun yanı sıra Erivan'daki zanaatkar birliğine dahil olacak kişinin adli sicil kaydı büyük bir önem arz etmekteydi. Makalenin sonuç kısmında Erivan şehri esnaf birliklerinin her ne kadar kendine has özellikleri olsa da diğer esnaf birlikleriyle birçok ortak noktaları bulunduğu vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Erivan Şehri, Zanaat, Usta, Çırak, Esnaf Birliği, Esnaf, Atölye

About the 19th century craftsmen's associations in the city of Yerevan in the second half of the 19th century

Abstract

One of the important factors in the development of craftsmanship is craftsmen unions. This study provides information about the craftsmen unions in the city of Yerevan. Craftsmen unions in Yerevan were called artisans (guilds). Compared to other craftsmen guilds, it was easier to enter the Yerevan craftsmen guilds and gain the title of master. This study also analyses information on the structure and activities of craftsmen. In Yerevan, foremen were elected for a period of one year. In these artisan associations, each master had approximately one journeyman and one apprentice. An apprentice who learnt any art could only be promoted as a result of the decision of the general assembly of craftsmen. In order to earn the title of master in Yerevan, it was not necessary for the apprentice to produce any qualified work. In addition, depending on the characteristics of the production area, craftsmen in Yerevan lived in private streets, neighbourhoods or suburbs. In addition, the criminal record of the person who would join the craftsmen's union in Yerevan was of great importance. In the concluding part of the article, it is emphasised that although Yerevan's artisans' unions had their own characteristics, they had a lot in common with other artisans' unions.

Keywords: Yerevan City, Crafts, Master, Apprentice, Artisan Union, Artisan, Workshop

Giriş

Tarih yazımı literatürüne bakıldığında, konuyla ilgili, Esnaf (lonca) birlikleri hakkında değerli bilgiler içeren çok sayıda önemli çalışmanın (Yeşiazarov, 1891; Ququşvili, 1957; Əliyev, 1960; Mustafayev, 2004) olduğu görülmektedir. Bu eserlerin analizi, Esnaf birlikleri hakkında önemli bilgilere ulaşmayı mümkün kılmaktadır. 19. ve 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'nın ve tüm Azerbaycan şehirlerinin yaşamını kapsayan sosyo-ekonomik ve siyasi süreçler arasında benzerlikler vardı. Bu yüzden dolayı Erivan şehrindeki zanaatkar birliklerinden bahs ederken bütünsel bir yaklaşım sergilemek daha doğru olacaktır.

E.T. Garayev, Esnaf birlikleri hakkında şöyle bahs etmektedir: ‘‘Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi zanaatkarlar, meslekleri ne olursa olsun, haklarını korumak, vergi, satış ve diğer konularda düzen sağlamak için özel bir teşkilat altında birleşiyorlardı. Bu kuruluşlara Esnaf (lonca) deniyordu’’ (Qarayev, 2016, s. 380).

Bu birlikler zanaatkarların yanı sıra çeşitli işletme sahiplerini de Esnaf birlikleri adı altında kendi etrafında bir araya getiriyordu. Örneğin İ. Şopen'in "Erivan eyaleti Kameral tesviri"ne atıfla sıraladığı 96 sanat alanı (Şopen, 1852). 1852 yılı Kafkas takviminde bahsedilen üretim alanları (Kavkazskiy kalendar na 1852 god. V tipografii Kantselyarii Namstnika Kavkazskoqo, 1851)

arasında bulkaçı (pastacı), çörəkçi (çörekçi), qəssab (kasap), tacir, bağban (bahçıvan) ve diğer meslek grupları yer almaktadır. Bu sayılan meslekler zanaat kapsamına girmese de üretim yaptıkları için birlik kapsamında kendilerine yer bulmuşlardır. Azerbaycan'da zanaatkarların esnafa katılma zorunluluğu yoktu. Dolayısıyla yukarıda da belirttiğimiz gibi Azerbaycan'da çok sayıda bireysel faaliyet gösteren zanaatkarlar da bulunmaktadır.

Genel olarak bakıldığında Esnaf atölyelerinin oluşma sebebi nedir diye sorulabilir? Bu soruyu P.V. Guguşvili, çalışmasında şu şekilde cevaplandırmıştır: *“Atölyelerin oluşmasında çeşitli sosyo-ekonomik nedenler rol oynamıştır. Bu nedenler arasında zanaatkarın rekabetten kaçınma isteği, yani üretimi tekelleştirme isteği, belirli bir zanaata ve uzmanlığa dair ortak mülkiyeti ve onu koruma ihtiyacı yer almaktadır”* (Ququşvili, 1957, s. 7).

1. Esnaf Birliklerinin Kurulması ve Gelişimi

Erivan şehrinde Esnaf birliğine katılan her kişi, dini kanunlara tabiydi. Kurallar dini doktrinler tarafından belirlenmişti. Erivan'da Esnaf şehrin yönetiminde ciddi bir rol üstlenmiyordu, fakat genel şehir idaresine bağlıydı. Ayrıca Esnafın kendi tüzükleri bulunmaktaydı ve her Esnafın çalışma sistemi ve yönetimi buna göre yürütülüyordu. Esnaf birliklerinin yanı sıra, özellikle müslümanlar arasında bağımsız zanaatkarlar, tüccarlar ve şehirli zanaatkarların diğer temsilcileri de bulunmaktaydı. Erivan şehrindeki Esnaf birliklerinin özelliklerinden biri de Kars, Ahalkelek (Ahılkelek), Tiflis, Aleksandropol (Gümrü) ve diğer şehirlerde olduğu gibi burada da suç işleyen, dolandırıcı, kumarbaz, ahlaksız kişilerin, kendi sanatlarını her ne kadar iyi icra etseler de, Esnaf birliğine girmelerine izin verilmiyordu (Yeçiazarov, 1891). Esnaf birliğinde her bir sektör temsilciliğinin kendi flaması bulunmaktaydı. Bu flamaların üzerinde Esnafın mesleğine göre kullandığı aletlerin simgeleri yer almaktaydı. Şehire önemli konuklar geldiğinde, şehirde yaşayan insanlarla birlikte, Esnaf birliğinin üyeleri de ellerinde kendi flamalarıyla onları karşılardı. Esnaf birliği üyeleri şehrin genel idaresine tabiydi. Fakat bu tabilik idari ve ekonomik çerçeveye sınırlıydı.

Esnaf birliğinin en yüksek icra organı “Ümumi Yığıncaq” idi. “Ümumi Yığıncaq” ın görev ve yetkileri arasında; ustalığa ve Esnaf birliği üyeliğine kabul, suç işleyen Esnaf üyelerinin cezalandırılması, ihtiyaç sahibi Esnaf birliği üyesine yardım edilmesi, elde edilen vergi ve harç gelirlerinin Esnaf birliğine dahil olan üyeler arasında dağıtılması gibi konuları kapsamaktaydı (Mustafayev, 2019). Yukarıda da belirtildiği gibi Erivan şehri de dahil olmak üzere Azerbaycan'daki zanaat birliklerine *“Esnaf”* deniyordu. Her hangi bir mesleği icra eden zanaatkarlar bir araya gelerek bu Esnaf birliklerini kurmuşlardı. Esnaf birliğinin tüm üyelerinin

aynı meslekle meşgul olması o alanda yaşanacak gelişmelere imkan sağlamaktaydı. Esnaf birliği; ustabaşı, ağsaqqal (aksakal), xəzinədar (haznedar), igidbaşı (yiğitbaşı), kargər-yarımusta (kalfa) ve şagirdlərdən (çırak) oluşuyordu. Esnaf birliğinde tüm idari işler ustabaşı, ağsaqqal, xəzinədar ve igidbaşı tarafından icra edilmekteydi. Ustabaşı veya ustakar denilen kişi, Esnaf birliğinin başkanlığını yürütmekteydi. Fazail Agamalı, bir ustakarın beş temel görevi ve yetkisi olduğunu kaydetmiştir:

1. Ustalar arasında imzalanan sözleşmeleri onaylamak.
2. Esnaf birliğindeki ustalar arasında anlaşmazlık çıktığında, bu anlaşmazlıkları çözmek.
3. Ustakalar, işletmelere hammadde sağlamak ve gerekirse yurt dışından ithal etmekle görevliydi.
4. Ustaların emrinde çalışanlar, kendi ustalarına karşı bir suç işlediklerinde onları Esnaf birliğinden uzaklaştırmak. ustasının yanından kovulan bir kimsenin başka bir usta tarafından kabul edilmesi halinde, o ustanın personel istihdam hakkını kısıtlamak.
5. Hükümet temsilcileri şehire geldiklerinde kendi flaması ve Esnaf birliğinin üyeleri ile birlikte onları karşılamak (Ağamalı, 2007).

Şehirde ustabaşının tayini şehrin adli makamlarınca yapılmaktaydı. Ustabaşının asıl görevi adli makamların emir ve vazifelerini yerine getirmektir. Ustabaşılar şehrin idari sistemi için önemli görevler yerine getirmekteydi. Doğal olarak ustabaşılık makamı önemli bir makamdı. Bu makama gelecek insanlar tabii olarak önemli şartlara haiz olmalıydılar. Güney Kafkasya ile ilgili rusça yazılan bir kaynakta belirtildiğine göre, Erivan şehrinin ustabaşısının şehrin ileri gelen şahsiyetlerinden birisi olduğu görülmektedir. Ustabaşı şahsen vergiden muaftı. Vergilerin toplanması görevi de ustabaşına aitti. Ustabaşı Esnaf birlikleri üyelerine tahakkuk eden vergileri birlik içerisinde yer alan yardımcıları vasıtasıyla toplamaktaydı. Vergi hususunda ortaya çıkan anlaşmazlıkları ustabaşı çözmekte idi. Ayrıca ortaya çıkan cezai müeyyideleri uygulamak yine ustabaşının görevleri arasında idi (Qorodskoe poselenie Erivanskoy qubernii. Sbornik statističeskix svedeniy o Kavkaze, 1869). Ustabaşılar hukuki görevlerinin yanında idari görevleri de üstlenmişlerdi. Şehir protokolünde önemli bir mevkiye sahip olan ustabaşılar dini törenlere ve kutlamalara katılmaktaydı. Ustabaşılarının maaşları şehir idaresince kamu hazinesinden karşılanmaktaydı. Görüldüğü üzere ustabaşının bir çok sorumluluğu bulunmaktaydı. Bu vazifelerin yerine getirilmesi için bir tür danışmanlık kurumu gerekli idi. Bu danışmanlık vazifesini “ağsaqqallar” (aksakal) yerine getirmekte idi. Aksakallar ustabaşının yardımcısı ve danışmanı idi.

Ustabaşının yokluğunda vekaleten onun yerini alıyordu. C. M. Mustafayev aksakalların faaliyetleri hakkında şunları belirtmiştir:

"Aksakallar Esnaf birliklerinin yönetimine de aktif olarak katılıyordu. Esnaf birliğinin üye sayısına bağlı olarak sayıları iki, üç ve hatta dört olabilirdi. Aksakal resmi olarak ustabaşının asistanı olarak görülse de, şehrin idari yetkililerine karşı daha fazla sorumluydu. Ayrıca adli vazifeleri de vardı. Onlar gerektiğinde ustabaşının yerine geçer, ustabaşı ile birlikte mahkeme sürecini yönetirlerdi. Esnaf birliğine dahil olan işletmeler şehrin farklı semtlerine dağılmış olsalar bile ustabaşı vasıtasıyla şehir idarecilerinin otoritesi sağlanmakta idi. Aksakalların maaşları da ustabaşılar gibi Esnaf hazinesinden ödenirdi" (Mustafayev, 2019, s. 133-134).

Ustabaşlarının yönetiminde olan ustalar ticari hayatın en önemli üyelerinden birisi olmuşlardı. Üretimin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan bütün araç ve gereçlerin arzı ustaların sorumluluğunda idi. Üretim neticesinde elde edilen artı değeri sermayelerine katarak sadece üretim değil, ticaret de yapmaktaydılar. Esnaf birlikleri ustalara sadece ticari değil, ilmi vazifeler de yüklemekte idi. Örneğin üretimin sürekliliğini sağlamak için “şagird” (çırak) ve kargerlerin (kalfa), istihdamı ve eğitimleri ustaların en önemli vazifeleri idi. Ustalar yaptıkları faaliyetler neticesinde ekonomik hayatın karar alıcı ve belirleyici unsurları olmuşlardır. Örneğin alışverişlerde kullanılacak döviz kurunun belirlenmesi, hammadde tedarikinin sağlanması, ürünlerin ithal ve ihracatının gerçekleştirilmesi ustalar tarafından yapılmakta idi. Xəzinədarın görevi Esnaf birliğinin mali işlerini yönetmektir. Esnaf birliğinin gelir ve giderlerinin kayıt altına alınması, yapılan harcamaların kontrolü hazineci tarafından yerine getirilmekte idi. Esnaf birliği idari sistemindeki en alt pozisyon igidbaşılık idi. Bu kişiler Esnaf birliğinin kolluk kuvveti olarak değerlendirilebilir. İgidbaşılar mahkemelerin kararlarının uygulanması, ustabaşı ve ağsaqqalların emirlerinin yerine getirilmesi gibi alanlardan sorumluydular.

Esnafın çalıştığı sanat alanlarının gelişimine ve ilerlemesine özel önem veriyorlardı. Düşük kalitede ürün üreten işletmeler ceza olarak belli bir zamana kadar kapatılabilirdi. Usta Esnaf birliğinin tam hukuklu üyesiydi. Usta işletmelerin baş sorumlusu idi. Çıraklar ve kargeler ustanın yönetimi altında idi ve doğrudan üretimle meşgullerdi. Onlar, işletmede hem sanat öğrenmeli ve hem de ustanın tüm emirlerini yerine getirmeliydiler. Kendi işinde ustalaşan bir çırağa yarı usta-karger ünvanı verilirdi. Çırağın kargər seviyesine ulaşması için belli bir zaman gerekirdi. Bu süre çalışılan mesleğin niteliğine göre değişiklik gösterirdi. Mesela kuyumculuk mesleğini öğrenmek çok zaman alırken boyacılık sanatı daha az sürede öğrenilebilirdi. Eğer bir usta çeşitli

sebeplerden ötürü (adli suçlar hariç olmak üzere) iflas eder yahut dükkanını kapatırsa başka bir ustanın yanında karger olarak çalışa bilirdi (Əliyev, 1960). Üretilen ürünün kalitesi ve miktarı, kullanılan aletlerin verimliliğine, personelin becerisine ve çırakların eğitimine bağlıydı.

Esnaf birliklerinin oluşumunda milli ve dini ortaklığın etkisi göze çarpmaktadır. Örneğin 19. yüzyılın ikinci yarısında aynı meslekten olan müslümanlar ve ermeniler Erivan şehrinde ayrı ayrı teşkilatlarda birleşmişlerdi. Kafkas takvimi adlı eserde verilen bir not da bu gerçeği doğrulamaktadır. Burada “*ermeni zanaatkar teşkilatlarının üyeleri arasında müslümanların yer almadığı kaydedilmiştir*” (Kavkazskiy kalendar na 1866 god. V tipografii Kantselyarii Namstnika Kavkazskoqo,1865, s. 67). Bu da, müslüman zanaatkar teşkilatlarının ayrı bir kurumda teşkil edildiği anlamına gelmektedir. Erivan şehrindeki Esnaf birliğinde ustabaşı bir yıllığına seçilmekteydi. Ustabaşların kısa sürede seçiliyor olması onların görevine verdiği önemi ister istemez artırmaktaydı. Birlik yapısına bakacak olursak Esnaf birliğinde her ustaya düşen çırak ve kalfaların sayısı değişmekteydi. Erivan'daki Esnaf birliğinde her ustaya ortalama 1 çırak ve 1 kalfa düşüyordu. Örneğin, “*19. yüzyılın ortalarında Erivan'daki atölyelerde 722 usta, 692 kalfa ve 763 çırak bulunuyordu*”. Gösterilen 763 çırağın 100den fazlası işletmeden ziyade evden çalışmakta idiler (Yeqiazarov, 1891, s. 90). Ek olarak Esnaf birliğine dahil olmayan zanaat alanlarında 143 usta, 84 kalfa ve 43 çırak bulunmaktaydı (Yeqiazarov, 1891). Kalfalar Erivan şehrinde usta olabilmek için özel bir sınava tabi tutulmuyordu. Mesela 19. yüzyılın başlarında Şeki şehrinde bir çırak sanat alanının tüm sırlarını öğrendikten sonra kendi dükkanını açmak isterse şehir darğasına bir kelle (1-2 kg) şeker vermesi yeterli idi (Əliyev, 1960). Çırakların Esnaf birliğine katılması için belirli kanunlar mevcuttur. Yaş sınırı belirlenirken çırağın hangi alanda çalışacağı konusu en önemli etkendi. Örneğin fiziksel güç gerektiren işler için çırağın en az 13 yaşında olması gerekirken, fiziksel güç gerektirmeyen işlerde bu sayı daha da aşağı çekile bilirdi (Yeqiazarov, 1891).

2. 19 Yüzyılın İkinci Yarısında Esnaf Birliklerinin Faaliyeti

Esnafın şehrin farklı bölgelerinde yerleşmişlerdi. Örneğin Erivan şehrinde Demirbulag mahallesinde aynı adı taşıyan nehrin kıyısında boyacılar-şilöçilər (boyacılar) faaliyet gösterirdiler (Yeqiazarov, 1891). Elbette ki, insan sağlığı için tehlike arz eden üretim merkezleri şehrin daha çok dış bölgelerinde konuşlanmışlardı. Örneğin qəssabxanalar (mezbaha) şehrin dışında faaliyet gösteriyor, lakin ürünler kasaplarca pazarda satılmakta idi. Aynı durum sabunbişirən (sabunpişiren) sabunxanalar (sabunhane) ve dabbaqxanalar (tabakhaneler) için de geçerli idi (Akopyan, 1977). 19. yüzyılın ortalarından itibaren üretim teknolojilerinde yaşanan

gelişmelerden sonra Erivan Esnaf birliklerinin ticari yaşamdaki rolü ve etkisi git gide arttı. Yukarıda belirtildiği gibi, ‘‘1863 yılında Erivan’da 816 usta, 692 kalfa ve 667 çırak olmak üzere toplam 2175 kişinin kayıtlı olduğu 28 atölye faaliyet göstermekteydi.’’ Sırasıyla en fazla faaliyet gösterilen alanlar kumaş dokumacılığı, gön-deri istehsalçılığı (tabakhane faaliyetleri), misgərlik (hafif metal işçiliği), dəmirçilər (ağır metal işçiliği), dulusçular (çömlekçilik), dülgər (dülger), dərzilər (terzi), çəkməçilərdir (çizme).

M. Adontsun belirttiğine göre, 1829’da Erivan eyaletinin tüm şehirlerinde 1804 zanaatkar bulunmaktadır. Zanaatkarların sayıları 1865 yılında eyalet bazında 5.005 kişiye ulaştı, bunların 1.975 tanesi Erivan şehirinde faaliyet göstermekte idiler. Bu 5005 zanaatkardan 1815’i usta, 1386’sı kalfa ve 1804’ü çırak olarak çalışmıştır (Adonts, 1957). T.Akopyan tarafından yazılan bir eserde 1865 yılında Erivanda atölyesi olmayan mesleklerin (çörəkçi, qəssab, saatsaz, çilingər ve b.) sayısı 16’ya ulaşıyordu. Bu zanaat alanlarında 143’ü usta, 84’ü çırak, 43’ü kalfa olmak üzere toplam 270 kişi çalışıyordu (Akopyan, 1977). Aynı zamanda 1865 yılına ait diğer bilgilere göre Erivan şehirinde 25 adet atölye bulunmaktaydı, bu atölyelerde 745 usta, 692 kalfa ve 763 çırak çalışmaktaydı (Kavkazskiy kalendar na 1866 qod. V tipografii Kantselyarii Namstnika Kavkazskoqo, 1865, otd. III). Aynı yazarın 1886 yılında Erivan şehirinde zanaatkarlarla ilgili verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla ‘‘o dönemde Erivanda 15 farklı zanaat alanında çalışan 396 usta, 138 kalfa ve 239 çırak bulunduğu bilinmektedir.’’ (Akopyan, 1978, s. 127). Usta sayısının çırak ve usta yardımcılarının toplamından daha fazla olduğu da listeden anlaşılmaktadır. Zanaatkar teşkilatları 19. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürdü. Lakin yüzyılın sonuna doğru bu teşkilatlar eski korporativ karakterlerini kaybetmişlerdi. Genel olarak yüzyılın başındaki Rus-Kaçar savaşları ve sonraki dönemde yaşanan siyasi olaylar zanaat teşkilatlarının durumunu olumsuz yönde etkilemiş, faaliyet gösteren işletmelerin ve üretilen ürünlerin sayısı azalmıştır. Savaştan sonra zanaatın restorasyonu yeniden hızla devam etti. Böylece 19. yüzyılın 40’lı yıllarının sonlarına doğru zanaatın gelişme hızı bir miktar artmıştı. Ancak bu dönemde gelişme eski teknik temelde gerçekleşti. Yalnız 19. yüzyılın 60’lı yıllarından itibaren Erivan eyaletinin zanaatında bazı teknik gelişmeler gözlemlendi (Adonts, 1957).

Sonuç

Genellikle, zanaatda ortak özelliklerin yanı sıra farklı dönem ve alanlara ait karakteristik özellikler de kendini göstermiştir. Bu açıdan da 19. yüzyılın ikinci yarısında Erivan şehrinin Güney Kafkasya’nın diğer şehirleriyle siyasi alanda olduğu gibi ekonomik alanda da birçok ortak özelliğinin yanı sıra kendine ait özellikleri de vardır. Erivan şehirinde Esnaf birlikleri kurulduğu

dönemden itibaren faaliyet göstermiş ve zanaatın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Altını çizmek gerekir ki, Esnaf birliklerinin en önemli vazifelerinden birisi usta çırak ilişkisi içerisinde üretimi devam ettirecek yeni neslin yetiştirilmesidir. Aynı zamanda zanaatkar birliklerinin özel tüzükleri vardı ve bu birliklere katılanların yaş sınırı sanat alanına göre belirleniyordu. Dolayısıyla öğrenmek istedikleri sanat alanının gereklerine uygun yaşta kabul edilen gençler, ustalarıyla birlikte sanatın sırlarına hakim oluyordular. Ayrıca asnaflar terkinde sadece zanaata ait değil, zanaata ait olmayan bazı meslekleri de kapsamaktaydı. Bunların yanı sıra Erivan şehrinde hem müslümanların hem de ermenilerin ayrı-ayrı Esnaf birlikleri mevcut olmuştur. Genel olarak Esnafın yönetiminde dini kanunları bilmek ve bunlara uymak önemlidir. Esnafın hem yapısı, hem bileşimi, hem de yönetiminin organizasyonunun onun faaliyetleri üzerinde olumlu bir etkisi olmuş ve bu teşkilatlarda birleşen Erivan zanaatkarları, 19. yüzyılda zanaatın değerli örneklerini yaratmışlar. Ancak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında kapitalist ilişkilerinin güçlenmesi yaşandı. Böyle bir durumda, bazı alanlarda Esnaf kendi ihtiyaçlarını karşılamak için evden çalışırken, birçok alanda üretim giderek ağırlıklı olarak fabrikalarda yoğunlaşırken, Esnaf birliklerinin varlığına duyulan ihtiyaç da giderek sınırlandı ve ortadan kalktı.

Kaynaklar

Adonts, M. (1957). *Ekonomičeskoe razvitie Vostočnoy Armenii v XIX veke*. İzd-vo Akad. nauk Arm. SSR.

Ağamalı, F. (2007). *XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi münasibətlər*, Bakı Universiteti.

Akopyan, T. (1977). *Oçerk istorii Erevana*. İzdatelstvo Erevanskoqo Universiteta tipografiya.

Akopyan, T. (1978). *Razvitie Erevana posle prisoedineniya Vostočnoy Armenii k Rossii*. İzdatelstvo Erevanskoqo Universiteta tipografiya.

Əliyev, F. (1960). *XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.

Kavkazskiy kalendar na 1852 god. (1851). V tipografii Kantselyarii Namstnika Kavkazskoqo, otd. III.

Kavkazskiy kalendar na 1866 god. (1865). V tipografii Kantselyarii Namstnika Kavkazskoqo, otd. III.

Kavkazskiy kalendar na 1866 god. V tipografii Kantselyarii Namstnika Kavkazskoqo. (1865). Tiflis.

Qarayev, E. (2016). *Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu–XIX yüzilliyin ortalarında)*. Mütərcim.

Qorodskoe poselenie Erivanskoy qubernii. Sbornik statističeskix svedeniy o Kavkaze (1869). t.I, otd.I.

Ququşvili, P. (1957). *Razviteie promişlennosti v Qruzii i Zakavkaze*, t.I, İzd. AN Qruz. SSR tipografiya.

Mustafayev, C. (2004). *Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq*. AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.

Mustafayev, C. (2019). *Azərbaycanın sənətkarlıq təşkilatlarında idarəçilik məsələləri (XVIII-XIX əsrlər)*. İpək yolu.

Şopen, İ. (1852). *İstoričeskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy-oblasti v epoxu eya prisoedineniya k Rossiyskoy-imperii*. V tipografi İmperatorskoy Akademii Nauk.

Yeqiazarov, S. (1891). *İssledovaniya po istorii uçrejdeniy v Zakavkaze ç. II Qorodskie tsexi*. İmperatorskaqo Universiteta tipografiya.